

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ ЗА РИМСЬКИМ ІМПЕРАТОРСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Людство завжди вдивляється у минулі часи, прагнучи віднайти у них ознаки майбутнього. Питання суспільно-державного устрою, організації державної влади завжди перебували під пильною увагою дослідників. При цьому правові проблеми завжди розглядалися у тісному переплетенні з морально-етичними категоріями, а останні тим чи іншим чином усвідомлено чи підсвідомо пов'язувались з божественними істинами. Ступінь цього взаємозв'язку змінювався від повної взаємної детермінованості до не менш повної відмови від будь-якого зв'язку [1, 4]. Саме у досліджуваній період (IV ст. н.е.) відбувається започаткування процесу оформлення правового статусу християнської церкви, а також християнізація римського права, що справило значний вплив на всю подальшу історію європейських народів.

Крім того, слід окремо звернути увагу на ту обставину, що, обираючи напрямки дослідження проблем формування та реалізації правового статусу християнської церкви у зазначений період та визначаючи коло відповідних джерел, багато хто з авторів виходить з того, що насамперед має бути врахованим стан вивчення проблеми у тих країнах, на правову традицію яких справило вплив відповідне право. Такий підхід, звичайно, пояснюють тим, що оскільки право тісно пов'язане з моральністю та етичними категоріями, а отже — з релігією, то, передусім, аналіз візантійської традиції права являє собою теоретичний та практичний інтерес для держав, в яких засади світогляду визначає православна гілка християнства. Інакше кажучи, маються на увазі держави, що належать до так званої «Візантійської Співдружності Націй» [2, 13–15], де духовними провідниками, головним чином, є Східні Православні церкви, які слідують Візантійській релігійній традиції [3, 90–106] і становлять разом так зване Східне Християнство [4, 9–12, 25–30]. Поміж таких країн найчастіше називають Болгарію, Грецію, Грузію, Росію, Румунію, Україну та інші країни, де пануючою ідеологією у галузі релігії є «візантійське православ'я» [5, 14–15].

Незважаючи на те, що до поставленої проблематики так чи інакше у різні часи зверталася велика кількість дослідників, однак достатньо актуальним завжди є звернення до переліку праць саме вітчизняних науковців, при цьому характеризуючи стан дослідження питання формування правового статусу християнської церкви за римським імператорським законодавством у вітчизняній науці.

Існує низка вітчизняних джерел та публікацій, які пов'язані із дослідженням передумов та чинників легалізації християнської церкви у IV ст., її взаємовідносин з Римською державою, характером та змістом цих відносин тощо.

Так, дослідженню зазначених проблем присвячено праці І. С. Берднікова, О. І. Бріліантова, П. П. Соколова, М. С. Суворова, Ф. П. Успенського, В. Болотова та ін.

Безпосередньо питанням формування правового статусу християнської церкви присвячені праці І. С. Берднікова [6], О. І. Бріліантова [7].

Питання становлення майнових відносин в аналізований період досліджувалися П. П. Соколовим [8].

М. С. Суворов, який вважається засновником російської науки церковного права, приділяє увагу питанням канонічного права, а також дослідженню проблем сутності церкви, її взаємовідносин з державою тощо. Результатом наукових розвідок науковця, що цікавлять у контексті цього дослідження, є низка його праць. До них, зокрема, належить праця «Обсяг дисциплінарного суду і юрисдикція церкви в період вселенських соборів» [9], «Візантійський папа. З історії церковно-державних відносин у Візантії» [10]. М. С. Суворов досліджує також римське та цивільне право, в яких особливу увагу приділяє інститутові юридичної особи. У своїх працях «Про юридичні особи за римським правом» [11], «Центральна організація церкви як юридична особа» [12, 27], «Монастирі і церкви як юридичні особи» [13, 60] автор здійснює дослідження сутності церкви як організації, як юридичної особи.

У контексті досліджуваної проблематики достатньо відомою є монографія Є. Е. Ліпшиць, яка присвячена дослідженню розвитку візантійської правової системи у IV–VIII ст. [14]. По-перше, вона висвітлює стан візантійського права і судочинства за досить тривалий період (п'ять століть), а тому, вже внаслідок цього, не може містити достатньо детального аналізу трансформацій права у зв'язку із становленням правового статусу християнської церкви. По-друге, професор Є. Е. Ліпшиць і не мала на меті детальний аналіз саме цього питання, розглядаючи його лише у контексті загального процесу формування та розвитку візантійського (греко-римського) права. По-третє, зазначена монографія написана із суто «історичних» позицій. Вона не має «юридичного» спрямування і внаслідок цього не містить історико-правового аналізу та оцінки передумов, чинників та власне формування правового статусу християнської церкви в аналізований період.

Н. В. Пігулевська у своїх роботах також, хоча і по дотичній, торкалася питань становлення християнської церкви у IV ст. н. е. Цьому питанню, зокрема, присвячена одна із перших наукових праць історика — «Про сирійський рукопис «Церковної історії Євсевія Кесарійського у Російській публічній бібліотеці» [15], яка давно стала бібліографічною рідкістю. Тим часом вона являє певний інтерес і як опис цінного сирійського рукопису і як зразок його монографічного дослідження. Цим твором позначено початок творчого шляху видатного історика, і він є свідченням того, на якій основі скрупульозного філологічного та історичного дослідження ґрунтуються у подальшому наукові твори авторки.

До аналізу подій, пов'язаних із відносинами християнської церкви та римської держави у IV ст. н. е., звертався також М. М. Казаков у своїй праці «Християнська церква та римська імперія у IV сторіччі» [16, 24–44]. Оцінюючи цей історичний етап, науковець зазначає, що IV ст. в історії християнства було часом настільки значущим для долі цієї релігії, що його можна порівняти хіба що з самим Священним Письмом. Це час поширення християнства у всьому

римському світі і за його межами, християнізації усіх сфер життя суспільства, формування церкви як особливого суспільного, політичного, соціального та економічного інституту, формування основних форм союзу церкви та держави, які визначають перспективи політичного розвитку Європи та Візантії в епоху середньовіччя [17]. Оцінюючи значення Міланського едикту 313 р., яким християнству було надано право легального існування у Римській імперії, М. М. Казаков зазначає, що на початок IV ст. склалися об'єктивні умови для союзу християнства з Римською імперією. По-перше, система доміну, створення якої почалося з часів Діоклетіана (284–305 рр.), потребувала нового ідеологічного підґрунтя, якісно відмінного від поганства. По-друге, попри репресивну політику влади по відношенню до християнства, нова релігія ставала дедалі популярнішою, а отже зростала небезпека опозиції всередині держави. По-третє, соціальний склад християн і його соціальна доктрина на цей час зазнали істотних змін, що давало державі можливість отримання у новій релігії цінного спільника. По-четверте, сама церква потребувала легалізації, оскільки у зв'язку з поширенням християнства все важче було зміцнювати зростаючу матеріальну базу в умовах гонінь. І, нарешті, християнство мало міцну організацію — церкву, яка могла стати для доміну додатковою ланкою управління паралельно з бюрократією, діяльність якої не поширювалася на духовну та ідеологічну сфери життя.

Відомий російський історик С. Г. Лозинський чималу увагу у своїй роботі приділяв історії католицизму. «Історія папства» [18], над якою він працював багато років, є кропітким дослідженням історії християнства починаючи з I ст. н. е. і до кінця XIX ст. У цій праці висвітлено історію католицької ієрархії. Торкається науковець, зокрема, і питань передумов становлення християнської церкви, її легалізації у IV ст., а також ролі у цьому процесі першого християнського імператора Костянтина Великого. Оцінюючи значення Міланського едикту 313 р., автор підтверджує поширену тезу про те, що з цього моменту церква вважається, поруч із військом, законодавством та бюрократією, могутнім фактором у справі створення міцної імператорської влади. Духовенству надаються юридичні та фінансові пільги, що полягають, зокрема, у звільненні від державних повинностей, чим воно прирівнюється до чиновництва. Костянтин тим самим не лише уклав союз з «вітварем», але й поклав початок створенню християнської державної церкви з провідною роллю імператора (цезарепапізм).

Дуже цікавим є у контексті цього дослідження і ґрунтовна праця І. С. Свенцицької «Раннє християнство: сторінки історії» [19], присвячена дослідженню чинників перетворення малочисельних, окремих християнських громад у могутню церкву, що зайняла панівне становище серед інших релігійних культів Римської імперії. Перша частина цієї праці «Від громади до церкви» присвячена становленню християнської церковної організації протягом перших століть поширення нової релігії, тобто від появи перших християнських груп у східних провінціях Римської імперії у другій половині I ст. н. е. до перетворення християнства на панівну релігію на всій території імперії у IV ст. н. е. Це поступовий процес, який починається з абстрагування поняття «еклезія» (еклезія — вже не просто конкретна громада християн якогось міста, а єдина церква (като-

лична), містично пов'язана з Богом). Паралельно з абстрагуванням поняття церкви відбувалося посилення влади кліру всередині громад. Кліром називали сукупність керівників громад. Протягом II ст. із кліриків виокремлюються вищі посадові особи — біскупы, які у подальшому (II–III ст. н. е.) стають одноособовими керівниками у більшості християнських громад. Ускладнення функцій кліру вже в цей період призвело до того, що його представники не мали часу заробляти собі на життя і тому почали існувати на утриманні громади. Біскупы, що керували життям християнських громад, займалися організацією богослужінь, накладенням дисциплінарних стягнень, висловлювались з питань віри. Важливою функцією біскупів було управління майном громад.

Постановою, що легалізувала християнську церкву, був Міланський едикт 313 р. Характеризуючи цей важливий нормативний акт, І. С. Свенцицька зазначає, що відповідно до нього християнство формально ставало лише одним із чисельних дозволених культів імперії. Провідна роль у перетворенні християнства на державну релігію належить імператору Костянтину Великому. Союз Костянтина з християнською церквою мав, насамперед, політичний характер.

Дослідженням проблем, пов'язаних із союзом християнства і Римської держави, римського права, присвятив низку своїх праць А. Д. Рудоквас. Його монографія «Нариси релігійної політики Римської імперії часу імператора Костянтина Великого» висвітлює період, який, на думку автора, є одним із найцікавіших в історії Римської імперії і Європи в цілому. Як зазначає науковець, саме в цей час було надано імпульсу радикальним змінам у сфері культури, політики, у всьому світосприйнятті античного суспільства, в якому почали проглядати контури нової, середньовічної християнської цивілізації, яка йшла на зміну античній, частково відкидаючи її спадок, частково сприймаючи та переробляючи його. Це був час, коли масштабні зміни, що давно назріли, було здійснено у найкоротші строки, а враховуючи вплив, який вони спричинили на подальший історичний розвиток, автор називає їх революційними.

Питанням впливу християнства на римське право в період правління імператора Костянтина присвячена також його праця «Про християнізацію римського права в епоху імператора Костянтина Великого» [20, 161–180]. Як зазначає сам автор, питання про вплив християнства на римське право в цей період є дуже важливим і відповідь на нього є позитивною. Методом дослідження автор обирає комплексний аналіз можливого впливу християнства на правову політику. Першим кроком має стати виокремлення основного комплексу політичних і правових ідей церковного вчення, який визначається специфікою християнського світогляду, має власний понятійний апарат і може розумітися як правова доктрина християнства, архетип правового мислення. Другий крок, або етап аналізу — це виокремлення конкретних змін у законодавстві епохи, що досліджується. Особливо це стосується тих змін, що не пов'язані напряму з інтересами церкви і конкретними постулатами церковного вчення. У разі, якщо кількість таких змін є значною, якщо вони не вписуються у традиційну парадигму римської правової традиції, порушуючи наступність всередині неї, автор стверджує, що можна зробити висновок про те, що поворот до християн-

ства в епоху Костянтина мав системний характер і вплинув на всі сторони суспільного життя.

Послугуючись цією методологією, автор робить висновок про значний вплив християнства на римське право у сфері цивільного судочинства [21, 93–101], карного права, сімейного права тощо. У цей же час, як наслідок впливу християнства на римське право, відбувається формування особливого правового режиму церковного майна і надання статусу юридичних осіб церковним організаціям, тобто інституціоналізація правового статусу християнської церкви.

Поміж праць останніх років варто згадати, зокрема, курс лекцій з історії християнства С. Головащенко, де поряд з іншими висвітлюються питання догматики, засади віровчення, особливості богослужіння та моральної доктрини християнства, суспільної історії розділеної церкви тощо, які допомагають з'ясувати низку нюансів формування правового статусу церкви [22].

З точки зору проблематики дослідження являє також інтерес книга А. Ніколіна «Церковь и государство», присвячена взаємовідносинам Церкви та держави з перших днів християнства до сьогодення [23]. Ця праця цікава насамперед тим, що поряд з іншими питаннями висвітлює характер стосунків Церкви та держави у галузі регулювання низки немайнових, у тому числі — сімейних відносин, розподіл між ними компетенції у регулюванні відповідних відносин тощо.

Стислу, але досить точну характеристику джерел церковного права ранньої доби, а також характеристику окремих елементів правового статусу церкви містить навчальний посібник В. Ципіна [24, 28–63, 337–368].

Щодо стану дослідження власне римського права, слід зазначити, що тривалий час радянські юристи були ніби сторонніми спостерігачами щодо проблем, які хвилювали світову романістику. За деякими винятками їхній доробок у цій галузі обмежувався створенням підручників та навчально-методичних посібників, перелік яких був вкрай незначним. Ситуація помітно змінилася після проголошення перебудови, коли цінності та категорії приватного права почали відновлюватися на найвищому рівні. Видаються фрагменти Дигест Юстиніана, переклад яких здійснив ще у 50-х рр. відомий радянський романіст І. С. Перетерський, з'являється низка нових підручників [25], наукових публікацій з питань римського права [26].

Оцінюючи значення зазначених праць з точки зору встановлення ступеня вивчення проблеми, що є предметом цього дослідження, варто зазначити, що попри високу кваліфікацію авторів та глибокий аналіз ними значної кількості нормативних актів, ці публікації якраз свідчать про недоліки у вивченні проблематики, пов'язаної з формуванням правового статусу християнської церкви у IV ст. н. е.

Що стосується вітчизняної історико-правової науки, то в Україні помітне зростання інтересу до вивчення історії римського права та історії держави і права Візантії має місце вже наприкінці дев'яностих років минулого століття.

У цей час виходять друком кілька монографій, де, поміж інших питань, розглядається становлення візантійської системи права [27]. Однак предметом дослідження тут є загальний розвиток традиції приватного права в Європі

і, у тому числі, у Візантії. Це, з одного боку, розширює хронологічні та географічні рамки наукових розвідок, які у часі охоплюють період від виникнення Східної римської імперії до її занепаду і падіння, у просторі — усю Східну Європу, з іншого — звужує їхній об'єкт, оскільки йдеться не про всю систему візантійського права в цілому, а лише про таку його частину, як приватне (цивільне) право.

Поміж праць більш загального характеру слід назвати підручник відомого російського романіста і візантиніста Д. І. Азаревича, де охарактеризований перебіг розвитку цієї системи права більш ніж за півтора тисячоліття [28].

В цілому можна зробити висновок, що цьому періодові приділялася певна увага в історичній та юридичній літературі. Однак що стосується розгляду перебігу формування та інституціоналізації правового статусу християнської церкви, його змісту та проблем реалізації, то спеціальні комплексні дослідження, пов'язані із цими питаннями, тут практично відсутні.

Огляд існуючої із цього питання літератури також свідчить про відсутність наукових розвідок, спеціально присвячених формуванню та сутності правового статусу християнської церкви у вітчизняній історико-правовій науці. А тому актуальним є звернення в окремій роботі саме до питань формування правового статусу християнської церкви у IV ст. н. е.

Література і примітки

1. Папаян Р. А. Христианские корни современного права / Р. А. Папаян. — М.: НОРМА, 2002.
2. Оболенский Д. Византийское Содружество Папий. Шесть византийских портретов / Д. Оболенский. — М.: Янус-К, 1998.
3. Павлов С. В. География религий / С. В. Павлов, К. В. Мезенцев, О. О. Любичева. — К.: АртЕк, 1999.
4. Поспішил В. Д. Східне католицьке право. Згідно з Кодексом Канонів Східних Церков: пер. з англ. / В. Д. Поспішил. — Л., 1997.
5. Формашюк В. І. Формування візантійської системи шлюбно-сімейного права (IV–VI ст.): дис. ... канд. юрид. наук / В. І. Формашюк. — О., 2000.
6. Бердников И. Государственное положение религии в Римско-византийской империи / И. Бердников. — Казань, 1881.
7. Бриллиантов А. И. Император Константин Великий и Миланский эдикт 313 г. / А. И. Бриллиантов. — Петроград, 1916.
8. Соколов П. П. Церковно-имущественное право в Греко-Римской империи. Опыт историко-юридического исследования / П. П. Соколов. — Новгород, 1896.
9. Суворов П. С. Объем дисциплинарного суда и юрисдикция церкви в период вселенских соборов // Временник Демидовского юридического лицея. XXXIV–XXXVI. — Ярославль, 1884.
10. Суворов П. С. Византийский папа. Из истории церковно-государственных отношений в Византии / П. С. Суворов. — М., 1902.
11. Суворов П. С. Об юридических лицах по римскому праву / П. С. Суворов. — М.: Статут, 2000. — (Классика российской цивилистики).
12. Суворов П. С. Центральная организация церкви как юридическое лицо // Журнал юридического общества. — 1895. — Кн. 5.
13. Суворов П. С. Монастыри и церкви как юридические лица // Журнал юридического общества. — 1896. — Кн. 6.
14. Липшиц Е. Э. Право и суд в Византии в IV–VIII в. — Лепиград, 1976.
15. Пигулевская П. В. О сирийской рукописи «Церковной истории» Евсевия Кесарийского в Российской Публичной библиотеке // Восточный сборник Государственной Публичной библиотеки. — 1926. — № 1. — С. 115–122, табл. I–III.
16. Очерки истории христианской церкви в Европе (Античность, средние века, Реформация) /

- Ю. Е. Ивонин, М. М. Казаков, В. Л. Керов, Г. Л. Курбатов, В. А. Федосик. — Смоленск : Смол. гос. пед. ун-т, 1999. — С. 24–44. — Режим доступа : <http://shu.ru/~mkaz>.
17. <http://rome.webzone.ru/site/kazakov.htm>.
 18. Лозинский Г. С. История папства / Г. С. Лозинский. — 3-е изд. — М. : Политиздат, 1986.
 19. Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории / И. С. Свенцицкая. — М. : Политиздат, 1988.
 20. Рудоквас А. Д. О христианизации римского права в эпоху императора Константина Великого // Древнее право = Ius Antiquum. — М., 2002. — № 1. — С. 161–180.
 21. Рудоквас А. Д. Юрисдикция епископского суда в области гражданского судопроизводства Римской империи IV в. н. э. // Древнее право = Ius Antiquum. — М., 1998. — № 1. — С. 93–101.
 22. Головащенко С. История христианства / С. Головащенко. — К., 1999.
 23. Николин А. Церковь и государство / А. Николин. — М. : Изд. Сретен. монастыря, 1997.
 24. Цыпин В. Церковное право : учеб. пособие / В. Цыпин. — М., 1996.
 25. Підпригора О. А. Римське право : підручник / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. — К. : Юрінком Інтер, 2003 ; Підпригора О. А. Римське приватне право : підручник / О. А. Підпригора. — Вид. 3-тє, переробл. та допов. — К. : Ін Юре, 2001 ; Харитонов Е. О. Основы римского частного права / Е. О. Харитонов. — Ростов н/Д : Феникс, 1999 ; Харитонов Е. О. Основы римского частного права / Е. О. Харитонов. — Х. : Одиссей, 1998 ; Харитонов Є. О. Приватне право у Стародавньому Римі / Є. О. Харитонов. — О. : БАХВА, 1996. З'являється також низка підручників російських авторів: видається підручник з римського приватного права за редакцією відомих науковців І. Б. Новицького та І. С. Перетерського: Римское частное право : учебник / под ред. И. Б. Новицкого и И. С. Перетерского. — М. : Новый Юрист, 1997 ; Черниловский З. М. Лекции по римскому частному праву / З. М. Черниловский. — М. : Юрид. лит., 1991 ; Косарев А. И. Римское частное право : учебник / А. И. Косарев. — М. : Закон и право : ЮНИТИ, 1998 ; Савельев В. А. Римское частное право. (Проблемы истории и теории) / В. А. Савельев. — М. : Юристь, 1995 ; Дождев Д. В. Римское частное право : учебник / Д. В. Дождев ; под ред. В. С. Нерсесянца. — М. : ИНФРА М-НОРМА, 1996 та ін.
 26. Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти) / Є. О. Харитонов. — О., 1997 ; Томсинов В. А. Юриспруденция в Древнем Риме (классический период) // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. — 1995. — № 1. — С. 33–41 ; № 2. — С. 35–45 ; Копылов А. В. Возникновение и развитие ограниченного вещного права на землю // Государство и право. — 1993. — № 4. — С. 144–150 ; Копылов В. А. Строеие на чужой земле: от суперфиция до права застройки // Гражданское право России при переходе к рынку. — М., 1995. — С. 93–114.
 27. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи. Східна традиція. — О. : Юрид. л-ра, 2000 ; Харитонов Є. О. Рецепція приватного права: парадигма прогресу / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова. — Кіровоград : Центр. укр. вид-во, 1999.
 28. Азаревич Д. И. История Византийского права. Т. I, ч. I / Д. И. Азаревич. — Ярославль, 1876.

Анотація

Попсуєнко Л. О. Формування правового статусу християнської церкви за римським імператорським законодавством. — Стаття.

У статті надається історіографічний огляд вітчизняних джерел та публікацій, які пов'язані із дослідженням передумов та чинників легалізації християнської церкви у IV ст., її взаємовідносин з Римською державою, характером та змістом цих відносин тощо. Так, дослідженню зазначених проблем присвячено праці І. С. Берднікова, О. І. Бріліантова, П. П. Соколова, М. С. Суворова, Ф. П. Успенського, В. Болотова та ін.

Ключові слова: християнська церква, римське імператорське законодавство, правовий статус церкви.

Summary

Popsuyenko L. O. Formation of the Legal Status of the Christian Church under the Roman Imperial Legislation. — Article.

Article is about historiographic review of domestic sources and publications which are connected with research of preconditions and the reasons of legalization of Christian church in IV century, its mutual relations with the Roman state, character and the maintenance of these relations, etc. This problems is devoted by I.S. Berdnikov, A.I. Brilliantov, P.P. Sokolov, N.S. Suvorov, F.P. Uspenskiy, V. Bolotov, etc.

Keywords: Christian church, Roman imperial legislation, legal status of church.